

Синявська Л.І.,

канд. істор. наук, ст. викладач кафедри Історії України
Черкаського державного університету

ПРОБЛЕМА РУСИФІКАЦІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті на основі аналізу наукових робіт радянських дослідників визначено стан вивчення ними проблеми русифікації другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: *русифікація, українська нація, економічний розвиток, індустріалізація, національний рух, націоналізм, колонізація, російський шовінізм.*

Проблема русифікації в історії України привертала увагу багатьох дослідників, які в основному констатували факт її наявності, не аналізуючи причин її появи та наслідків, до яких вона призвела. У сучасний період проблема русифікації взагалі і стосунків України з Росією зокрема набула нового змісту. Йдеться про непоодинокі факти втручання російських урядовців у внутрішні справи України. Економічна залежність України від російських енергоносіїв та економічні зв'язки значної частини вітчизняних підприємств із російською сировиною чи ринками збуту робить цю проблему досить серйозною. Найвищим періодом розквіту русифікації виявилась друга половина ХІХ ст., коли для багатьох російських урядовців під питанням було саме існування української нації, саме тоді були зроблені офіційні спроби заборонити користуватися українською мовою. Аналіз заходів царату, спрямованих на русифікацію України, дає змогу оцінити окремі дії сучасного російського уряду, пов'язані з цією проблемою.

Радянські історики торкалися в основному економічних аспектів русифікаторської політики в Україні. Розглядаючи проблеми економічного розвитку Російської імперії у другій половині ХІХ ст., вони нерідко згадували про те, як прагнення проведення індустріалізації з боку російського уряду впливало на розвиток українського національного руху. У своїх наукових працях вони також досліджували робітничий революційний рух в Україні, що дає можливість ознайомитися з даними про кількісний склад російських та українських робітників у різних економічних центрах на українських землях, про ставлення російських робітників до українських національних прагнень тощо. Щодо розгляду національного українського питання у цей період, то загалом радянські історики трактують його з огляду на формаційний підхід до розвитку суспільства, коли кожне суспільство проходить через шість етапів: рабовласництво, феодалізм,

буржуазний капіталізм, імперіалізм, соціалізм та комунізм. Часові рамки цих етапів залежать від специфічної природи даного суспільства, але у класичному радянсько-марксистському розумінні кожне суспільство має пройти крізь кожен з цих прогресивних фаз людського розвитку. Націоналізм, існування націй, як історичні явища, стають можливими тільки після розкладу феодалізму та появи капіталізму, тобто в період, коли виникають нові економічні відносини і зміни в способах виробництва, особливо на капіталістичній стадії. Наявність етапів суспільного розвитку трактувалася як даність для тих націй, які на момент створення марксистського вчення існували у складі національних держав, або займали у складі багатонаціональних державних утворень панівне становище. Всі інші нації і народи відсувалися автоматично на задній план й повинні були повторювати шлях економічно розвинутих націй і країн. Виходячи з таких ідеологічних передумов, марксистські історики трактували національне відродження як потенційно прогресивне явище, яке мало зруйнувати залишки феодального ладу. Однак із закінченням імперіалістичної фази розвитку націоналізм стає «контрреволюційним». Оскільки метою людства вважалося безкласове суспільство, а не окремі нації, то проблеми національного відродження українства згадувалися тільки побіжно в марксистських історіях окремих націй.

Радянська історіографія розглядала період другої половини ХІХ ст. як час, коли формувалася українська нація, виходячи з того, що саме тоді в Україні утвердилися капіталістичні відносини. Такий підхід фактично відкидав майже двохсотрічну боротьбу українців з часів Богдана Хмельницького за свої національні інтереси. Радянські дослідники, критикуючи русифікацію, одночасно наголошували, що вона призвела до прибуття на територію України великої кількості російських робітників, що були більш стильними до революційних виступів, ніж українці. А, отже, з точки зору втілення у життя революційної політики більшовиків таке явище розглядалося як прогресивне. А оскільки радянські урядовці проводили щодо українців таку саму політику русифікації, поєднану із російським шовінізмом, то попри численні зауваження на адресу царського уряду, у їх працях ця тема окремо не аналізувалася. Загалом у працях радянських аналітиків проблема русифікації окремо не досліджувалася. Прагнення до національної незалежності автоматично було оголошено українським буржуазним націоналізмом. Під це визначення підпадали і спроби дослідження української історії, культури, традицій та ментальності. Праці українських істориків, які не поділяли більшовицьких поглядів, оголошувалися буржуазно-націоналістичними, і вони були заборонені для широкого кола дослідників.

Радянську історіографію процесу русифікації України можна поділити на кілька періодів: 1917-1929 рр., коли радянська влада тільки-но утвердилася на

території України і навіть намагалася втілити в життя політику «коренізації»; 1929-1953 рр. – період, коли завдяки керівництву Сталіна будь-які дослідження української історії мали повністю відповідати ідеям та настановам «Короткого курсу історії ВКП(б)», а будь-які відхилення відразу ж оголошувалися «буржуазним націоналізмом», 1954- 1964 рр. – період «хрущовської відлиги», під час якого радянські дослідники акцентували увагу на проблемі русифікації, але не пов'язували її із сучасною їм радянською дійсністю, 1965-1991 рр., коли у публікаціях радянських істориків практично не виокремлювалася проблема русифікації як аспект досліджень, коли лише констатувався факт її наявності за часів існування Російської імперії, але загалом наголошувалося на позитивних зрушеннях для України від її входження до складу цієї держави. Практично всі радянські історики окреслювали Київську Русь як «колиску трьох братніх народів», але ніхто з них, навіть говорячи про русифікацію, не порушив питання, чому саме російський уряд її проводив. Це вважалося зрозумілим і звичним, адже українізація російського народу, як можлива альтернатива, не припускалася. Історія створення української державності не була простою. Після поневолення російськими «братами» вони з позиції сильного намагалися зробити якомога більше для повного економічного і політичного приєднання українських земель. Політика русифікації була і залишається інструментом для досягнення цієї мети. Ворогам на певний час вдавалося знищити політичну чи економічну незалежність України, навіть принизити культурні надбання українського народу, але нікому досі не вдавалося знищити самобутньої української культури, на що власне й була розрахована насамперед політика русифікації. Радянська ж історіографія, вказуючи на наявність русифікаторської політики за часів існування російської імперії, у той же час наголошувала на вищості російського робітничого класу, на його «революційних» перевагах над дещо більш поміркованими українцями [1; 2; 5, с. 65].

Радянська історіографія 1920-х років багато в чому ще зберігала надбання старої школи, які робили історичні дослідження досить об'єктивними і толерантними. Частина, радянських дослідників того часу досить об'єктивно висвітлювала події, пов'язані із утисками книгодрукування в Україні у досліджуваній період. Однак кількість таких праць відносно невелика [3; 4; 5; 6, с. 81-96; 7].

По завершенні Другої світової війни радянські історики стали більш детально вивчати український національний рух другої половини ХІХ ст. Можливо поштовхом для цього стала тривала запекла боротьба проти УПА та необхідність налагодження ідеологічного опору спробам українських націоналістів згуртувати українців навколо ідеї створення незалежної держави. Звісно, слід мати на увазі, що панування комуністичної ідеології не давало

можливості для всебічного висвітлення певних історичних подій чи процесів, діяльності видатних особистостей українського національного руху. Але не варто відкидати створеного у ті часи доробку радянських істориків. Аналізу періодичної преси XIX ст. присвячені ґрунтовні праці О.Дея, В.Дмитрука [8; 9].

У 70–80-і роки XX ст. в радянській історіографії з'явилося кілька наукових розвідок, присвячених проблемам розвитку видавничої справи, а також науки і просвітництва в Україні [10; 11; 12]. Аналіз розвитку друкарського мистецтва міститься у колективній праці О.Дея, Я.Ісаєвича, Г.Коляди, матеріали якої яскраво ілюструють ставлення до книгодрукування українською мовою в Україні у другій половині XIX ст. [13]. Монографія історика В.М.Матяха присвячується аналізу діяльності журналу «Киевская старина», в якому публікувалися статті про різні події української історії, виступаючи проти офіційної російської історіографії [14, с. 142-150].

У статті історика Я.Бойко розглядається процес активної землеробської колонізації Південної України у 60–80-х роках XIX ст. Тут визначається ступінь участі основних районів та губерній у заселенні краю, розкриваються причини колонізації, аналізується хід переселень, вперше в радянській історіографії наводяться докладні статистичні дані про кількість офіційних та самовільних переселенців, які осіли на територіях південноукраїнських губерній [15, с. 93-100].

Радянські історики акцентують увагу на проблемах, пов'язаних із русифікацією.

Починаючи з 1990-х років з'явилося кілька праць, автори яких з нових позицій прагнуть переосмислити події минулого. Комплексне дослідження Г.Касьянова присвячене вивченню та осмисленню значення діяльності інтелігенції для розвитку української нації, визначенню її місця та ролі в українському національному русі на рубежі XIX-XX ст. [16].

Дослідник М.Я.Варшавчик, аналізуючи стан Росії у другій половині XIX ст., дійшов висновку, що процес консолідації власне російської буржуазії проходив досить повільно, що позначилося на складі учасників ліберального руху, який у цьому відношенні аж до кінця XIX ст. був більше дворянським, ніж буржуазним. Більшою радикальністю відзначалася буржуазія «пригнічених націй». Науковець правильно, як, на нашу думку, відзначав, що у національних районах Росії розмежування ліберального і демократичного суспільних напрямів не було таким різким, як у російських губерніях. Виникали національні рухи і організації, в яких поряд із помірковано-ліберальними існували й демократичні елементи («громадівський рух» в Україні) [17, с.83-89; 18, с. 124-135]. Підтримуючи думку М.Я.Варшавчика, слід наголосити, що причиною консолідації представників різних ідеологічних напрямів буржуазії було прагнення захистити свої власні національні інтереси від російського шовінізму. З іншого боку, українська

буржуазія чи ліберально-демократичне дворянство не змогли об'єднати свої зусилля у цій боротьбі із українськими селянами через величезні станові суперечності, що існували у той час. Соціально-економічні причини розбіжностей інтересів різних соціальних груп в Україні стають предметом наукових доробків істориків, які вивчали розвиток економіки України у досліджуваний період.

Досліджуючи зміни у економічному розвитку України, П.Л.Варгатюк наголошував на політичній та економічній слабкості української буржуазії у порівнянні із російською. Наголошуючи на класових, а не національних прагненнях української буржуазії, дослідник пояснював успіхи політики русифікації тим, що внаслідок корінних класових інтересів вона завжди була єдиною із царизмом, російськими поміщиками і капіталістами. Із загостренням класових суперечностей, боячись втратити свою власність, українська буржуазія, як і російська, йшла на все більш міцний союз із царизмом, шукала у нього підтримки та захисту в боротьбі проти трудящих України, особливо проти пролетаріату. Селянство ж внаслідок розвитку капіталізму було позбавлене єдиного класового майбутнього. Розвиток капіталізму у другій половині XIX ст. начебто призвів до формування української націнка поєднувала у собі два класових інтереси, два світогляди, дві культури [19, с. 17-18].

Констатуючи наявність розбіжностей у прагненнях поміщиків та селян, промисловців та робітників, загалом радянські вчені спрощено трактували соціальну стратифікацію в Україні, відкидаючи саму її теорію. Адже як серед буржуазії чи поміщиків, так і серед селянства та робітників були люди, які ставилися позитивно чи негативно до українських і національних прагнень. Не варто, виходячи з класових позицій, розглядати поміщицьку, селянську чи робітничу масу як єдине ціле. Проголошення пролетаріату передовим класом в Україні, де робітники в основному були росіянами, означало виправдання процесу русифікації. Відведення селянству другорядної ролі у порівнянні із робітниками відсувало на другий план факт збереження українськими селянами, на відміну від міщан, своєї національної культури та звичаїв. Возвеличуючи поширення марксизму на позиціях інтернаціоналізму, радянські дослідники відкидали національні прагнення національностей, які населяли Російську імперію. Вони наголошували, що марксистки України з самого початку діяли у єдиних рядах всеросійського марксистського руху, брали активну участь в утвердженні нового послідовно революційного напрямку у визвольному русі в Росії. Автоматично національно-визвольні рухи в Російській імперії заважали загальноросійському робітничому рухові забезпечити панування більшовиків у країні.

Проблеми класової боротьби наприкінці XIX ст. в Україні були і залишаються предметом вивчення багатьох поколінь істориків. Однією з перших спроб у радянській українській історіографії висвітлити цілісну картину

діяльності народовольського підпілля є монографія А.М. Катренка [20]. У ній простежується процес виникнення у другій половині 1879 р. народовольських організацій у кількох містах України та їх пропагандистська робота із позицій загальноросійського народницького руху. Багатий фактичний матеріал дає змогу авторові аргументувати висновок про досить значну роботу народовольців серед пролетарів України. Водночас він відзначає менш активну діяльність «Народної волі» на селі. Об'єктом народовольської пропаганди більшою мірою ставали селяни, що тимчасово приходили до міста на заробітки.

Проблеми русифікації торкалися у своїх працях дослідники, які вивчали життя та діяльність видатних українських діячів кінця ХІХ ст. [21, с. 126–127; 22, с. 82–89; 23, с. 70–73; 24, с. 64–76; 25, с. 85–91; 26, с. 73–92; 27, с. 60–70; 28, с. 15–18; 29, с. 3–15; 30, с. 3–11; 31, с. 101–107; 32; 33, с. 2–9; 34, с. 7–14]. Проте у цих публікаціях лише згадується про факти переслідування представників української інтелігенції з боку царського уряду, але не аналізуються причини та наслідки русифікації як планомірної політики. Так, Р.П.Іванова називала основною метою публікаційних виступів Костомарова у журналі «Вестник Европы» прагнення довести царському уряду, що існування української культури, системи освіти українською мовою не зашкодить розвиткові російської культури, а, навпаки, наблизить два слов'янських народи, які мають загальну історичну долю [35, с. 48].

На початку 1990-х років у радянській історіографії побутують думки щодо переоцінки творчості українських істориків другої половини ХІХ ст. На рубежі цих років особливої популярності не лише для фахівців, а й для широкого кола читачів набули як постаті самих учених-істориків, так і предмет їхньої творчості – наукова спадщина. Тоді були перевидані твори М.Грушевського, М.Костомарова, Д.Яворницького, М.Драгоманова та інших найвизначніших істориків минулого, які тривалий час ігнорувалися офіційною радянською наукою. Оцінюючи працю М.Костомарова «Мазепинці», надруковану в «Українському історичному журналі», київський історик Ю.А.Пінчук зазначав, що у ній на перший план виступає не тема зради Мазепи, а тема української еміграції тих часів, тема людської долі [36, с. 130]. Отже, стає помітним поступовий відхід від однозначної оцінки творчості М.Костомарова. Співробітництво М.Костомарова із різними російськими журналами стало предметом дослідження кіровоградського історика О.І.Кияна, який аналізував творчість видатного українського історика, його прагнення надати можливість широкому колу читачів ознайомитися з подіями історії України, а також протидію царської цензури подібним намірам М.Костомарова. О.І.Киян засуджував те, що російські цензори намагалися не допустити публікацій, що, на їхню думку, прославляли українофільський рух, з невігідних для самодержавства позицій оцінювали діяльність колишніх російських царів. У статті розповідається про обставини публікації окремих творів

М.Костомарова у журналах, про його непрості відносини з видавництвами та критиками [37, с. 63–73]. Це дає можливість ознайомитися з деякими прийомами російської цензури по боротьбі з українським національним рухом, а також дозволяє визначити роль М.Костомарова у перетворенні преси на могутній засіб розповсюдження його історичних ідей та уявлень. У своїй іншій праці О.І.Киян відзначав, що важливим вкладом М.Драгоманова у боротьбу проти шовіністичних «великоросійських» настроїв російської інтелігенції була його співпраця із журналом «Вестник Европы», адже вперше в Росії із сторінок одного з найбільш впливових легальних журналів до свідомості громадськості була донесена думка про важливість розв'язання національної проблеми [38; 39]. Цю обставину був змушений визнати навіть один із ідеологів російського лібералізму П.Б.Струве, який наголосив, що М.Драгоманов перший блискуче й докладно роз'яснив російському суспільству зміст і значення конституційного ладу, особливо прав та принципів самоуправління [39, с.59].

Київський історик Н.А.Шип наголошувала, що М.Драгоманов зробив вагомий внесок у розвиток теорії з національного питання хоча б вже через те, що він виступав за розширення прав особистості, свободу друку, зборів, товариств, вважаючи їх передумовою вирішення національних проблем. М.Драгоманов мав самостійний погляд на національно-політичні і культурницькі проблеми, що їх поставила історія перед українським народом. Його точка зору зводилася, на думку Н.А.Шипа, до єдності національно-культурного і національно-політичного аспектів українського руху, хоча у такому непростому питанні, як відокремлення України від Росії, він не був переконаним і послідовним через відсутність реальної основи для його здійснення. Шлях до емансипації українського народу він вбачав у піднесенні почуття його власної гідності, культурних заходах і поступовій радикалізації політичної боротьби мас [40, с.29]. Вивчення проблеми загострення культурно-національного питання в Україні у ХІХ с. привело Н.А.Шип до висновку, що самодержавство у своїй національній політиці керувалося загальним принципом багатонаціональних держав – встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації. Ідеї пан русизму, на її думку, в державній політиці почали визрівати ще за часів Катерини ІІ – німкеня за походженням, яка за будь-яку ціну хотіла стати справжньою росіянкою. Н.А.Шип, на нашу думку, слушно зауважувала, що загострення національної проблеми у другій половині ХІХ ст. пов'язане із об'єктивними та суб'єктивними аспектами. Перші полягають у соціально-економічних процесах, що на етапі розвитку капіталістичних відносин призводили до утворення націй і незалежних держав; другі – у заборонних заходах самодержавства, яке таким чином намагалося стримати цей об'єктивний процес. Суперечності, які при цьому виявлялися, зумовлювалися проведенням такої

політики, яка позбавляла можливості розв'язувати національне питання в Україні на державному рівні [40, с. 25–33].

Одним із провідних дослідників періоду залишається В.Г.Сарбей, праці якого присвячувалися проблемам національного руху другої половини ХІХ ст. [41, с. 99–103; 42, с. 60–70; 43, с. 3–16]. Він, зокрема, докладно проаналізував основні віхи становлення визвольного руху. У той самий час важко погодитися із висновками автора, що український визвольний рух пройшов період становлення саме у другій половині ХІХ ст., коли почала формуватися за умов капіталістичних виробничих відносин українська нація, а також із твердженням, що «...угодовський, полохливий, поміркований, пристосовницький буржуазний лібералізм не був рушієм суспільно-політичного прогресу, бо не ставив своєю метою боротьбу за здійснення корінних суспільно-економічних та політичних перетворень» [43, с. 16]. Під такими перетвореннями автор розумів насамперед зміну суспільно-економічної формації з капіталістичної на соціалістичну шляхом насильницьких дій. Подібне твердження наведено у автора поряд із висловом, що тодішня демократична інтелігенція України з різних нагальних проблем визвольної боротьби проти політичного режиму Російської імперії більшою чи меншою мірою виявила себе гідною об'єктивно визначеної їй історією місії – бути провідником прогресивних сил нації [43, с. 16]. Подібне визначення критерію ліберальності чи демократичності української інтелігенції автоматично відкидає заслуги багатьох мислителів, передусім істориків та етнографів, які сумлінно виконували свої обов'язки, як вони їх розуміли, але за різних причин не ставили собі за мету створення Української національної держави.

З іншого боку, особливо у перші роки незалежності, багато вітчизняних істориків почали повністю відкидати як застарілий творчий доробок дослідників, які працювали за часів існування СРСР. Однак навіть у часи ідеологічного диктату деякі вчені жили і творили не лише в руслі канонів та ідей партійних постанов. Українською історіографією було накопичено значний документальний матеріал, у тому числі й по дореволюційному періоду історії України, написані оригінальні праці з суспільно-політичної проблематики. Незважаючи на ідеологічно зашорені висновки щодо проблеми русифікації, радянські історики опрацювали величезну кількість різного роду матеріалів. Фактичний матеріал їхніх досліджень може бути використаний для подальшого аналізу в наступних працях істориків, оскільки науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. Навіть цензура не могла його заглушити. Інша річ, що саме у цій сфері тоталітарна система дозволяла найменше варіацій, обмежуючи їх рамками. Радянські історики зробили певний внесок у вивчення політичної, соціальної та економічної історії України другої половини ХІХ ст., і було б щонайменше необачним відкидати їх здобутки. Водночас це не виключає

необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших читань.

Однак, на нашу думку, учені багато зробили для створення уявлення про Російський революційний рух як явище, яке очолював саме російський пролетаріат, залишається не дослідженими кілька моментів, пов'язаних із процесом русифікації у другій половині ХІХ ст. Йдеться про розвиток капіталістичних відносин з неодмінним поглибленням процесу міграції населення та зміни його соціальної структури з точки зору поглиблення процесу русифікації, про створення передумов русифікаційних процесів діяльністю загально-російських революційних політичних сил.

Крім того, варта уваги й діяльність польських революціонерів, які своїми діями намагалися скерувати царат на репресії проти українства. Зіткнення на території України інтересів кількох націй та наслідки такого протистояння ще не були до останнього часу предметом спеціального історичного дослідження.

Література

1. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы ХІХ века.–Киев: Вища школа, 1981.–159 с.
2. Нестеренко О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце ХІХ и на начале ХХ ст.–К.: Вид-во політ, літ-ри УРСР, 1952.–180с.
3. Белінський М., Співачевська Н., Кривецький І. Часописи Поділля.–Вінниця: Віндерждрук, 1927–1928. 207с.
4. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1823).–К.: Держ. вид-во УАН, 1926. – 78с.
5. Єфремов С. В тісних рябцях. Українська книга в 1798–1916рр.–К.: Київдрук, 1926.–30с.
6. Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останні п'ятнадцять літ //Перший український просвітньо-економічний конгрес.–Львів, 1910.– С.81–96.
7. Козаченко А. Минуле книги на Україні. – Харків; Держ. видав-дї., 1930.– 100 с.
8. Дей О.І. Українська революційно-демократична журналістика. Проблема виникнення і становлення.–К.: Ін-т суспільних наук АН УРСР, 1959.–492с.
9. Дмитрук В. Нарис історії української журналістики ХІХ ст.–Львів: Львівський ун-т, 1969.–145 с.
10. Дей О.І., Моторнюк І.Л., Нечиталюк М.Ф. Історія української дожовтневої журналістики. – Львів: Вид-во при Львів, ун-ті, 1983.–511с.
11. Сарбей В. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію країни //Укр. іст. журн.–1977.–№ 12.–С. 99–103.

12. Колесник В. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931). // Укр. іст. журн.–1989.–№ 9.–С. 50–56.
13. Дей О.І., Ісаевич Я.Д., Коляда Г.І. Книга і друкарство на Україні. – К.: Наук. думка, 1964.–315 с.
14. Матях В.М. Біля витоків «Киевской старины» //Укр. іст. журн.–1992.– № 1. – С. 142–150.
15. Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60–80-і рр, ХІХ ст.) // Укр. іст. журн.– 1989.– № 10.–С. 93–101.
16. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993.–176 с.
17. Варшавчик М.Я. Особливості політичного розвитку Росії наприкінці ХІХ ст. //Укр. іст. журн.–1991.– № 7.–С. 83–89.
18. Варшавчик М.Д. Боротьба за створення марксистської партії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1883–1904 рр.). //Укр. іст. журн.–1988.– № 6.–С. 124–135.
19. Варгатюк П.Л. Початок робітничого руху і поширення марксизму на Україні (–18831894 рр.). //Укр. іст. журн.–1989.–№9.–С. 15–30.
20. Катренко А.Н. В борьбе за пробуждение народной революции (Из истории рсв.-демокр. движения на Украине в 80-х – нач. 90-х годов ХІХ в.). – Киев: Вища школа, 1988.–136с.
21. Гриневич Л.В. Костомаров – полеміст //Укр. іст. журн.–1992.–№ 5.–С. 126–127.
22. Дудченко Г.М. Кирило-Мефодіївське товариство в публіцистичній та науковій спадщині М.Драгоманова //Укр. іст. журн. – 2003.–№ 3.– С. 82–89.
23. Замлинський В. Микола Костомаров //Історія України в особах ХІХ-ХХ ст. – К.: Україна, 1995. – С. 70–73.
24. Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича //Укр. іст. журн.– 1991.–№ 2.–С. 64–76.
25. Киян О.І. Володимир Антонович. // Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст.– К.: Україна, 1995.–С. 85–91.
26. Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова //Укр. іст. журн.– 2000.–№ 3.–С. 73–92.
27. Сарбей В.Г. До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання //Укр. іст. журн.–1991.–№ 9.– С. 60–70.
28. Пінчук Ю. Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства //Київська старовина.– 1992.–№ 5.–С. 15–18.
29. Пінчук Ю.А. М.І.Костомаров у Києві (1844–1847 рр.) //Укр. іст. журн.– 1992.–№ 5.–С. 3–15.

30. Пінчук Ю.А. До оцінки наукової й громадської діяльності М.І.Костомарова //Укр. іст. журн.–1992.–№ 3.–С. 3–11.
31. Перегуда Є. Михайло Драгоманов /Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст. – К.: Україна, 1995.– С.101–107.
32. Федченко П. Михайло Драгоманов. Життя та творчість.–К.: Дніпро, 1991.– 362с.
33. Толочко П. Перший історик України – Руси //Київська старовина.–1992.–№ 2.–С. 2–9.
34. Толочко П. Видатний історик України і Росії //Київська старовина.–1992.– № 5.–С. 7–14.
35. Іванова Р.П. М.І.Костомаров у суспільно-політичному русі // Укр. іст. журн.–1967.–№ 5.–С. 47–54.
36. Пінчук Ю.А. М.І.Костомаров та його твір «Мазенинці» //Укр. іст. журн.– 1990.–№ 8.–С. 130–133.
37. Киян Ю.І. Співробітництво М.І.Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії //Укр. іст. журн.– 1990.– № 4.–С. 63–73.
38. Киян О.І. М.П.Драгоманов і російський лібералізм //Укр. іст. журн.–1992.– № 4.–С. 31–39.
39. Довбищемо Я. Михайло Драгоманов. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність.– Харків: ПОЮР, 1919. – 78с.
40. Шип Н.А. Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. //Укр. іст. журн.–1991.– № 3.– С. 25–33.
41. Сарбей В. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію країни //Укр. іст. журн.–1977.–№ 12.–С. 99–103.
42. Сарбей В.Г. До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання //Укр. іст. журн.–1991.– № 9.– С. 60–70.
43. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. //Укр. іст. журн.– 1991.– № 5.– С. 3–16.

Синявская Л.І. Проблема русификации во второй половине ХІХ в. в трудах советских исследователей. *В статье на основе анализа научных работ советских исследователей определено состояние изучения ними проблемы русификации второй половины ХІХ в.*

Ключевые слова: *русификация, украинская нация, экономическое развитие, индустриализация, национальное движение, национализм, колонизация, российский шовинизм.*

L.I. Syniavska. The problem of the «russification» in the 2nd part of the XIX century in the works of soviet scientists. *The problem of the «russification» in the 2nd part of the XIX century in the works of soviet science shoians is analysed..*

Keywords: «russification», Ukrainian nation, nationalism, colonisation, russian shovinism.